

מדוע לא נאמר "בכל מאדך" בפרשת "והיה אם שמע"?

הקדמה

בפרשה ראשונה של קריאת שמע נאמר: "ואהבת את ד' אלקיך, בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך" (דברים ו, ה). לעומת זאת בפרשה שניה נאמר: "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוה אתכם היום, לאהבה את ד' אלקיכם ולעבדו, בכל לבבכם ובכל נפשכם" (שם יא, ג), ולא נאמר: "בכל מאדך". נשאלת השאלה: מדוע בפרשה שניה לא נאמר גם כן בדומה לנאמר בפרשה ראשונה: "בכל מאדכם"? עוד יש לשאול מדוע פרשה שניה נאמרה בלשון רבים ולא בלשון יחיד, כמו פרשה ראשונה? על השאלה השניה ענה כבר רש"י (יא, ג): "אזהרה ליחיד, אזהרה לציבור". על פי דברי רש"י אלו אמרו המפרשים תשובות רבות על השאלה הראשונה. במאמר זה יובאו תשע תשובות, והן יחולקו לארבעה חלקים.

חלק א:

רק אצל יחידים שייך שממונם יהיה חביב מנפשם

א. הסבר בעל "תרומת הדשן" ומפרשים רבים

ראשית יש להבין את הציווי "בכל מאדך", ואת היחס בינו לבין "בכל לבבך ובכל נפשך". כך כתב רש"י (ו, ה): "בכל לבבך - בשני יצריך. ובכל נפשך - אפילו הוא נוטל את נפשך. ובכל מאדך - בכל ממונך. יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו - לך נאמר: 'ובכל מאדך'". על פי זה כתב "ביאורי מהרא"י" (לבעל "תרומת הדשן") על רש"י (יא, ג): "אזהרה ליחיד, אזהרה לציבור - בזה יתישב נמי אמאי לא כתב הכא: 'בכל מאדכם', כדלעיל, משום דלעיל מצינו למימר: 'יש לך אדם שממונו חביב עליו יותר מגופו', כדפירש רש"י לעיל (ו, ה)... דלכך נאמר: 'ובכל מאדך'. אבל גבי ציבור אינו

מצוי כלל שכל הציבור, או רוב, יהא ממונן חביב עליהן יותר מגופן. וכיון שפרשה שניה נאמרה בציבור, לא נאמר בה: 'בכל מאדכם'.

דברי מהרא"י הובאו בשמו ב"שפתי חכמים" ובמפרשים נוספים, וכן כתבו מעצמם מפרשים רבים.

בספר "פרשת דרכים" (דרוש כ"א) הסביר את הדברים יותר: "בפרשת שמע, שהיא אזהרה ליחיד, איצטריך לומר: 'בכל מאדך', לפי שאפשר שימצא איזה יחיד אשר ליבו בל עימו, וחביב עליו ממונו יותר מגופו, לכך נאמר: 'בכל מאדך'. אבל בפרשת 'והיה אם שמע', שהיא אזהרה לרבים, לא יתכן שרבים יכשלו **בסברה זאת הנפסדת, שיהיה ממונם חביב עליהם יותר מגופם**. ומשום הכי לא איצטריך לומר: 'בכל מאדכם'. דכיון דכתיב: 'בכל נפשכם' - מכל שכן 'בכל מאדכם'.

כעין זה כתבו גם חלק ממפרשי רש"י.¹

לפי פירוש זה עולה שהסיבה שבגללה התורה כתבה בפרשה ראשונה: "בכל מאדך", היא מפני שיש מיעוט אנשים שוטים, שממונם חביב מגופם. אבל פרשה שניה, שדיברה כנגד הציבור, ובציבור לא שכיח שיהיו שוטים רבים, לא הוצרכה להזכיר: "בכל מאדכם".²

¹ "ספר הזיכרון", "גור אריה" ו"משכיל לדוד" (ו, ה), וכן כתב "גליוני הש"ס" בברכות סא ע"ב.

² הסבר הפוך כתב ה"תורה תמימה" (ו, ה אות כד): "עיין חולין (צא ע"א) שיש אנשים שממונם חביב עליהם מגופם, והם אנשים המתפרנסים באמונה, ואין פושטים ידיהם בגזל ובשל אחרים".

זו לשון הגמרא שם: "וַיִּתֵּן יַעֲקֹב לְבָדוֹ אֹמֶר רַבִּי אֵלְעָזָר: שְׁנֵשִׁיתִיר עַל פִּכִּין קִטְנִים. מִכָּאן לְצַדִּיקִים שְׁחֵבִיב עֲלֵיהֶם מִמוֹנָם יוֹתֵר מִגּוּפָם. וְכָל כֵּךְ לֵמַח: לִפִּי שְׁאִין פּוֹשְׁטִין יְדֵיהֶן בְּגִזְלִי". וכן אמרו גם במסכת סוטה (יב ע"א) ובמדרש רבה (שמות א, כא): "ויתקח לו תבת גמאי (שמות ב, ג) - מאי שנא גמאי? אמר ר' אלעזר: מִכָּאן לְצַדִּיקִים שְׁמִמוֹנָם חֲבִיב עֲלֵיהֶם מִגּוּפָם. וְכָל כֵּךְ לֵמַח: לִפִּי שְׁאִין פּוֹשְׁטִין יְדֵיהֶן בְּגִזְלִי".

לפי זה הפרשה הראשונה שאמרה גם "בכל מאדך" מדברת דווקא בצדיקים! הדבר תמוה ביותר: כיצד יתכן שהצדיקים יאהבו את ממונם יותר מגופם? עיין ב"בן יהוידע" על הגמרא במסכת סוטה שם, שכתב: "אל תחשוב זה למידה זרה וחיצונית על פי השכל, באומדן השכל יחייב: 'כל אשר לאיש יתן בעד נפשו' (איוב ב, ד)! דבאמת אין הכוונה כאן על הפסד ואבדון גופם, דאם כן נמצא דבר זה נוגע לנפש, ולא אמרו: 'חביב יותר מנפשם', רק אמרו: 'מגופם', דהכוונה היא על **צער גופם**, שסובלים צער בגופם, ואין רוצים לאבד ממון בכדי, וכמו הך עובדא דאבא חלקיה בתענית דף כג ע"ב, דאמרו להו רבנן לאבא חלקיה: 'מאי טעמא כי מטא מר להיזמי והיגי דלינהו למאניה?' אמר להו: 'זה מעלה ארוכה, וזה אינו מעלה ארוכה', דנמצא סבל צער קצת בגופו, שהוא רק לפי שעה, ולא רצה לאבד ממונו בקרע בגדיו. ועל כיוצא בזה איתמר כאן: 'ממונם חביב עליהם מגופם', דהיינו מצער גופם, שהוא דבר עובר, ואינו מזיק".

הסבר זה מובן מאד מסברא, ולפיו עולה שהגמרא בברכות (סא ע"ב) שהובאה ברש"י, והגמרות בסוטה ובחולין אינן מדברות על אותה מציאות, אף על פי שהשתמשו באותן מלים, שכן הגמרא בברכות דיברה על מסירות נפש למיתה, כמו שמוכח בפסחים (כה ע"א) וביומא (פב ע"א) ובסנהדרין (עד ע"א), ואילו הגמרות בסוטה ובחולין דיברו על צער הגוף בלבד, וממילא לא ניתן להסביר את הגמרא בברכות בהסבר זה. ולכן לא הובא פירוש זה בגוף המאמר, אלא רק בהערה.

חלק ב: רק אצל יחידים שייך שיעבדו את ד' גם בכל ממונם ולא רק בכל נפשם

א. הסבר "נפש החיים" ו"צדקת הצדיק"

1. הסבר "נפש החיים"

הסבר אחר כתב ר' חיים מוולוז'ין בספרו "נפש החיים" על פי הגמרא במסכת ברכות (לה ע"ב).

הגמרא שם אומרת: "תנו רבנן: 'ואספת דגנך' מה תלמוד לומר? לפי שנאמר: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיד' (יהושע א, ח) - יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: 'ואספת דגנך' - הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי ר' ישמעאל. ר' שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח - תורה מה תהא עליה? אלא, בזמן שישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: 'ועמדו זרים ורעו צאנכם' וגו' (ישעיהו סא, ה). ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: 'ואספת דגנך'.

ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר: 'ועבדת את אויביך' וגו' (דברים כח, מח).

אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כר' שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן.

אמר להו רבא לרבנן: במטותא מינייכו, ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי, כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא".

על פי זה הסביר "נפש החיים" (בשער א פרק ח בהגה"ה): "ואמרו שם: 'הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן, כר' שמעון בן יוחי ולא עלתה בידן'. היינו רבים דווקא. כי וודאי שלכלל ההמון כמעט בלתי אפשר שיתמידו כל ימיהם רק בעסק התורה, שלא לפנות אף שעה מועטת לשום עסק פרנסת מזונות כלל, ... אבל יחיד לעצמו, שאפשר לו להיות אך עסוק כל ימיו בתורתו ועבודתו יתברך שמו, וודאי שחובה מוטלת עליו שלא לפרוש אף זמן מועט מתורה ועבודה לעסק פרנסה חס ושלום, וכדעת רשב"י. ולכן בפרשה ראשונה של קריאת שמע כתיב: 'ובכל מאדך', ובפרשת 'והיה' לא כתיב: 'ובכל מאדכם'. כי פרשת 'שמע' כולה בלשון יחיד נאמרה, ויחיד שאפשר לו הוא צריך לקיים: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיד' (יהושע א, ח) - דברים ככתבן ממש. ולכן נאמר: 'ובכל מאדך', פירוש: בכל ממונד, כמו שכתוב במשנה סוף ברכות (נד ע"א). רצונו לומר שלא לעסוק בפרנסה כלל.

אבל פרשת 'והיה אם שמע', שנאמרה בלשון רבים, לרבים כמעט מוכרחים להתעסק, על כל פנים מעט, גם ברווח ממון לחיי נפש, לכן לא כתיב בה: 'ובכל מאדכם'.

"נפש החיים" לא התייחס לרש"י שאמר: "אם יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו, לכך נאמר: 'בכל מאדך'", אבל הסביר שהפרשה הראשונה מדברת בצדיקים גמורים, שהם יחידים, והם נצטוו לאהוב את ד' בכל מאודם, ולא לעסוק כלל בפרנסתם, ולכן היא נאמרה בלשון יחיד, ונאמר בה: "בכל מאדך". ואילו הפרשה השנייה נאמרה לצדיקים שאינם גמורים, שלא נצטוו להימנע מעיסוק בפרנסתם, והם רבים, ולכן היא נאמרה בלשון רבים, ולא נאמר בה: "בכל מאדכם"³.

2. הוספת "צדקת הצדיק"

בספר "צדקת הצדיק" (סימן רכד), לרבי צדוק הכהן מלובלין, כתב כעין "נפש החיים", והוסיף: "בפרשה שניה אחר כך נאמר: 'ואספת דגנך' (דברים יא, יד), שלמדו מזה (ברכות לה ע"ב): 'הנהג בהן מנהג דרך ארץ', שהיא בלשון רבים אמורה, ואמרינן שם: 'הרבה עשו כרבי שמעון בר יוחאי ולא עלתה בידך', דאי אפשר לרבים ולכל העולם להיות כרבי שמעון בר יוחאי, ולכך לא נאמר שם: 'ובכל מאדך', שפירושו: 'ממונך' להפקיר הכל, שזה אינו לרבים, דצריכים לנהוג במידת דרך ארץ, ולהשגיח על ממונם גם כן להיות במה להתפרנס וקיום חיותם. ונקראת פרשה זו: 'עול מצוות', שרק מקבל עול מצוותיו יתברך, לעבדה ולשמרה, ולקבוע עתים לתורה. והכל כפי כח אדם, ולא לצאת מהגבול ומידת דרך ארץ דעולם הזה. מה שאין כן פרשה ראשונה, דנאמר בלשון יחיד, ליחידים אשר ד' קורא, כרבי שמעון בר יוחאי, נאמר: 'בכל מאדך', היינו להיות מופקר לגמרי, וזהו עול מלכות שמים ועול תורה, כמו שאמרו: 'אין דברי תורה מתקיימין אלא במי שממית עצמו עליה' (ברכות סג ע"ב).

נראה ש"צדקת הצדיק" מוסיף שדווקא בפרשה השנייה, שנאמרה בלשון רבים נאמר: "ואספת דגנך", מפני שרק לרבים נאמר דבר זה, מה שאין כן ליחידים לא נאמר: "ואספת דגנך".

3. קושיה על דבריהם

לכאורה דברי "נפש החיים" ו"צדקת הצדיק" קשים, שכן בפשטות נראה ששתי הפרשיות נאמרו לכל ישראל, ולא שכל אחת מהפרשיות נאמרה רק לחלק מהעם. וכן פסק הרמב"ם, שמצוות אהבת ד', שמקורה בפסוק "ואהבת את ד'

³ כעין פירוש זה כתב גם ב"חידושי הגאונים" ב"עין יעקב" בברכות לה ע"א בשם הגר"א.

אלקיד", שבפרשת "שמע" היא מתרי"ג המצוות שנאמרו לכל עם ישראל, ואילו לפי "נפש החיים" ו"צדקת הצדיק" לכאורה היא נאמרה רק ליחידים!

4. תירוץ "צדקת הצדיק"

בספר "צדקת הצדיק" (שם) אכן הרגיש בקושי זה, ולכן הוסיף: "וכל אחד צריך גם כן לומר פרשה ראשונה גם כן, שתחילת קבלתו בכל יום עול מלכות שמים צריך להיות בענין זה גם להיות מופקר, אם יהיה רצון ד' יתברך כד. רק מי שמנהיג במידת דרך ארץ והגדרה הוא 'מפני שהרבה עשו וכו' ולא עלתה בידם', שאין זה רצון ד' יתברך. וכן אפילו אותם היחידים צריכים גם כן שיאמרו פרשת 'והיה אם שמע', כמו שאמרו לרבי שמעון בר יוחי (בשבת לג ע"ב) שיחזור למערה, כי אי אפשר להיות כן, רק במערה וחוף לעולם הזה. אבל בעולם הזה הקדוש ברוך הוא רוצה בישוב העולם, ו'לא תהו בראה' (ישעיה מה, יח). והנהגה זו לצאת מגבולו ומכפי שהוא כלי לקבל בעודו בגוף - זהו הנהגה מעולם התווהו, כנודע סודם שבקשו לקבל שפע אור שלמעלה מכח המגבילים, המכונה בשם 'כלי'. רק בעולם הזה, שהוא בכלי הגוף המגדיר, אמרו: 'נשמה שנתתי בד' - החייה' (תענית כב ע"ב), ולא יפקיר לגמרי לצאת מגבול כלי הגוף. רק צריך שיהיה בו כח זה של ההפקר לגמרי גם כן. רק אצל היחיד - זה בתוקף, ולרבים - זה, אבל מכל מקום כל אחד צריך לשניהם". כלומר: ודאי ששתי הפרשיות נאמרו לכל ישראל, וכל אחד מעם ישראל צריך לומר את שתיהן, אלא שבהנהגה המעשית היחידים נוהגים כמו שכתוב בפרשה הראשונה, ואילו הרבים נוהגים כמו שכתוב בפרשה השניה.

ב. הסבר המהרש"א

גם המהרש"א בחידושי אגדות לברכות (שם) הסביר על פי הגמרא הנזכרת במסכת ברכות, ובכיוון דומה להסבר "נפש החיים". כך כתב המהרש"א: "שנאמר 'ואספת דגנך' וגו' - יש לעיין בזה דהיאך מיתוקם האי קרא 'ואספת דגנך' וגו' ב'אין עושין רצונו של מקום? הא מפורש ביה: 'והיה אם שמע תשמעו אל מצותי...' לאהבה את ד', ועלה קאי: 'ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש, ואספת דגנך!' ובהיפך, באין עושין רצונו של מקום: 'השמרו לכן פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים...' ולא יהיה מטר!"

ויש ליישב בזה כדברי התוספות, דוודאי איירי קרא בעושין רצונו של מקום, אבל אין עושין רצונו כל כך, דאינן צדיקים גמורים. דאף על גב דכתיב ביה: 'והיה אם שמע תשמעו אל מצותי...' לאהבה את ד', מכל מקום, מדכתיב בהך פרשה: 'ובכל לבבכם ובכל נפשכם', ולא כתיב נמי: 'ובכל מאדכם', כדכתיב בפרשת שמע: 'ובכל מאדך', משמע ליה דאיירי הכא באינן צדיקים גמורים. דהיינו שאינם צדיקים

ב'מאד', כדאמרי ד'יש לך אדם שחביב לו ממנו יותר מגופו'. ועל כן עונשן בדבר שבממון, שאין מלאכתן נעשית על ידי אחרים. ודקאמר: 'ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידך' היינו הכת האחרת, דאין עושין רצונו של מקום כלל, כדכתיב: 'ועבדת את איביך', וכתיב לעיל מיניה: 'תחת אשר לא עבדת את ד' וגו'. ואלו נענשין גם בגופן, שמלאכת אחרים נעשית על ידך".

גם לפי המהרש"א פרשת "והיה אם שמע" מדברת באנשים שאינם צדיקים גמורים, ולכן לא נאמר בה "בכל מאדכם". אבל לכאורה יש לשאול: מדוע לא דרשה התורה שהם יהיו צדיקים גמורים?

אמנם "נפש החיים" הסביר שכיון שרבים עשו כרשב"י ולא עלתה בידן לכן לא דורשת התורה מהרבים שיעשו כרשב"י, והמהרש"א יכול להסכים להסברו, אבל המהרש"א לא כתב כן, ונראה קצת מדבריו שאינו מסביר כך.

נראה שהמהרש"א הסביר את הפרשה כפשוטה, **שאיין בה כלל ציווי, אלא תיאור דברים**, שהרי לא נאמר בה בלשון ציווי, שצריך לאהוב את ד' ולעבדו, כמו שנאמר בפרשה הראשונה: "ואהבת את ד' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך", אלא: "והיה, אם שמע תשמעו אל מצותי... לאהבה את ד' אלקיכם, ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם", אז: "ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש". והוסיפה הגמרא שאם בני ישראל יהיו במצב טוב יותר, הם יזכו שמלאכתם תיעשה על ידי אחרים.

אמנם לפי זה עולה שדבריו אינם כרשב"י שכתב: "אזהרה ליחיד, אזהרה לציבור".

אך אפשר שמה שכתב רש"י "אזהרה לציבור" אין כוונתו שיש כאן ציווי, אלא שמתוך שיש כאן שכר למקיימים את המצוות ועונש לעוברים עליהן, הרי ממילא יש כאן אזהרה.

ג. הסבר המדרש תנחומא

הסבר דומה להסבר המהרש"א כתב כבר המדרש תנחומא בפרשת נח (סימן ג), אלא שהוא לא התייחס בפירושו להבדל שבין לשון יחיד, שבו נאמרה הפרשה הראשונה, לבין לשון רבים, שבו נאמרה הפרשה השניה, ולכן הוא לא הובא עד כה. כך כתב התנחומא: "ולא קבלו ישראל את התורה עד שכפה עליהם הקדוש ברוך הוא את ההר כגיגית, שנאמר: 'ויתיצבו בתחתית ההר' (שמות יט, יז), ואמר רב דימי בר חמא: אמר להם הקב"ה לישראל: אם מקבלים אתם את התורה - מוטב, ואם לאו - שם תהא קבורתכם.

ואם תאמר על התורה שבכתב כפה עליהם את ההר - והלא משעה שאמר להן: מקבלין אתם את התורה? ענו כולם ואמרו: 'נעשה ונשמע', מפני שאין בה יגיעה

וצער, והיא מעט. אלא אמר להן על התורה **שבעל פה**, שיש בה דקדוקי מצוות, קלות וחמורות, והיא עזה כמות, וקשה כשאל קנאתה, לפי שאין לומד אותה אלא מי שאוהב הקדוש ברוך הוא בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאודו, שנאמר: 'ואהבת את ד' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך' (דברים ו, ה).

ומנין אתה למד שאין אהבה זו אלא לשון תלמוד?

ראה מה כתיב אחריו: 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך' (שם, ו), ואי זה? זה תלמוד, שהוא על הלב. הוי אומר: 'ושננתם לבניך' (שם, ז) - זה תלמוד, שצריך שנון. ללמדך שפרשה ראשונה שבקריאת שמע אין בה פירוש מתן שכרה בעולם הזה, כמו שכתוב בפרשה שנייה: 'והיה אם שמעו תשמעו וגו' ונתתי מטר ארצכם' (שם יא, יג) - זה מתן שכר עוסקי מצוות (ס"א תורה שבכתב), שאין עוסקין בתלמוד. ובפרשה שנייה כתיב בה: 'בכל לבבכם ובכל נפשכם' (שם), ולא כתב: 'בכל מאדכם', ללמדך שכל מי שאוהב עושר ותענוג אינו יכול ללמוד תורה שבעל פה, לפי שיש בה צער גדול, ונדוד שינה, ויש מבלה ומנבל עצמו עליה. לפיכך מתן שכרה לעולם הבא, שנאמר: 'העם ההולכים בחשך ראו אור גדול' (ישעיה ט, א). אור גדול - אור שנברא ביום ראשון, שגנזו הקב"ה לעמלי תורה שבעל פה ביום ובלילה, שבזכותן העולם עומד, שנאמר: 'כה אמר ד': אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת' (ירמיה לג, כה). אי זה הוא ברית שנוהג ביום ובלילה? זו תלמוד".

אמנם התנחומא לא התייחס בפירוש להבדל שבין לשון יחיד ללשון רבים, אך אחרי דברי המהרש"א נראה שניתן לומר גם בכוונת התנחומא שלכן פרשה ראשונה נאמרה בלשון יחיד, ופרשה שניה נאמרה בלשון רבים, וכן כתב ב"דעת סופרים" על התנחומא שם⁴.

⁴ בפירוש "אהבת איתן" על ה"עין יעקב" שם (בברכות לה ע"ב) ציין לתנחומא, וכתב שהוא כמהרש"א. אבל נראה שיש מספר הבדלים ביניהם: מצד אחד התנחומא לא התייחס בפירוש להבדל שבין לשון יחיד ללשון רבים, והמהרש"א כן. מצד שני התנחומא חילק בין תורה שבכתב לתורה שבעל פה (או בין קיום מצוות לבין תורה שבעל פה) והמהרש"א לא חילק.

חלק ג: רק ביחיד שייד ש'אדם יתחייב למסור רק את ממונו ולא את נפשו

א. הסבר האדמו"ר מקוצק

הסבר בכיוון אחר לגמרי כתב בספר "עמוד האמת", הכולל מתורותיו של האדמו"ר מקוצק⁵: "לא נאמר בפרשה שניה 'ובכל מאדכם' כמו בפרשה ראשונה 'בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך', כי אצל הרבים נוגע צורך הפרנסה בסכנת נפשות, ונכלל ב'ובכל נפשכם'".

כעין זה בהרחבה כתב ה"אזנים לתורה" (יא, יג): "ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם" - ואילו 'ובכל מאדכם' לא נאמר? ושמעתי בשם האדמו"ר מקוצק ז"ל שלפיכך לא נאמר כאן: 'ובכל מאדכם', שאם כל הקהל ימסרו את 'מאדם' בעד שמירת התורה, הרי זה נוגע בנפש כל האומה, וזה נכלל ב'ובכל נפשכם'. מה שאין כן ביחיד, אם ימסור את כל אשר לו באהבתו לדי' ולתורתו, הרי אפשר לו להתפרנס מן הצדקה, ואין בזה משום סכנת נפשות"⁶.

ב. הסבר "בית הלוי"

הסבר בכיוון אחר כתב בספר "בית הלוי" (דרוש ז'): "בפרשת שמע כתיב: 'ובכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך', ובפרשת 'והיה אם שמע' כתיב: 'ובכל לבבכם ובכל נפשכם', ולא כתיב: 'ובכל מאדכם', ויש להבין הטעם. ועיין בספר "נפש החיים" מה שכתב בזה.

והענין יש לומר דהנה במסכת סנהדרין (דף עד ע"א) איתא דעל כל עבירות שבתורה יעבור ואל יהרג, חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים, דיהרג ואל יעבור. ויליף שם שפיכות דמים וגילוי עריות מקרא ד'כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש', ועבודה זרה יליף שם שהרי נאמר: 'בכל נפשך'. ולכאורה קשה: דהרי איתא במסכת ברכות (יג ע"א): למה קדמה פרשת 'שמע' ל'והיה אם שמע'? בתחילה יקבל עליו עול מלכות שמים, ואחר כך יקבל עליו עול מצוות. הרי דפרשת 'והיה אם

⁵ הוצאת "המפיצים" תל אביב.

⁶ כעין זה כתב גם "גליוני הש"ס" בשבת (מב ע"א ד"ה "בשביל שלא יזוקו בה רבים"): "שמעתי בשם רב גדול וצדיק זל"ה, שאמר שעל כן בפרשת 'שמע' נאמר: 'ובכל מאדך', ולא כן בפרשת 'והיה אם שמע'. ואמר כי 'ובכל מאדך' פירושו חכמים: 'בכל ממונך', ועל כן בפרשת 'והיה אם שמע', שנאמר בלשון רבים, וממון של רבים כנפשות חשוב, ועל כן הוא נכלל בו במאמר: 'ובכל נפשכם'. עיין שם ב"גליוני הש"ס" שהרחיב בענין יחיד ורבים. ועיין עוד במאמר "כנורו של דוד" לרב שמואל אליהו שליט"א בספר "נשמה של שבת" [ספר זיכרון לרב אליהו שלמה רענן הי"ד (הוצאת "שלמי אריאל" חברון תשנ"ט), עמודים 300-304 (ושם בעמוד 304 הביא את דברי "גליוני הש"ס")].

שמע' קאי על פרטי המצוות, וכמו שאמר: 'והיה אם שמע תשמעו אל מצוותי', והרי גם בפרשה זו כתיב: 'בכל נפשכם', ונילף מיניה דעל כל עבירות יהרג ואל יעבור! רק גם זה ניחא, דהרי בסנהדרין שם איתא: 'לא שנו [שיעבור ולא יהרג על שאר המצוות] אלא בצינעא, אבל בפרהסיא אפילו על מצוה קלה יהרג ואל יעבור', ופרהסיא נקרא כשיש עשרה מישראל, וכדאיתא בגמרא שם דישראלים דווקא בעינן. והרי פרשת 'והיה אם שמע' נאמרה בלשון רבים, וברבים הרי באמת על כל עבירות שבתורה יהרג ואל יעבור!

וזהו גופו הטעם הא דפרשת 'שמע' נאמרה בלשון יחיד, ופרשת 'והיה אם שמע' נאמרה בלשון רבים. דבתחילה כתבה התורה פרשת 'שמע' בלשון יחיד, כי היכי דנדע דעל עבודה זרה גם ביחיד ובצינעא יהרג ואל יעבור. ושוב כתבה פרשת 'והיה', לאשמועינן דשאר מצוות אין להם דינו של עבודה זרה, וחלוקים מיניה, ואינו מחויב למסור נפשו עליהם, רק בפרהסיא, דהיינו ברבים. ומשום הכי לא כתיב שם: 'בכל מאדכם', דהרי מבואר בשולחן ערוך (יורה דעה סימן קנז) דממון מחויב ליתן **כל אשר לו בעד כל עבירה**, דכל אשר לאיש יתן בעד נפשו, **ואפילו בצינעא**!

ולענין ממון נשאר כל המצוות על אותו הדין שנאמר בפרשה ראשונה, דגם בצינעא חיב. ומשום הכי לא כתיב: 'בכל מאדכם', לאשמועינן דרק בנפשות חלוק שארי מצוות מעבודה זרה, אבל לענין ממון שוים הם. ואם היה כתיב 'בכל מאדכם' הרי היינו אומרים דגם לענין ממון חלוקים הם מעבודה זרה, ובעינן פרהסיא דווקא.

יסוד דבריו של "בית הלוי" הוא שמהפסוק "ואהבת את ד' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך" למדו חז"ל שצריך למסור את נפשו ולא לעבוד עבודה זרה אפילו בצינעא. וכן כתבו הראשונים שצריך למסור את כל ממונו כדי שלא לעבור על מצוות לא תעשה ואפילו בצינעא. על פי זה הסביר "בית הלוי" שהפסוק "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי אשר אנכי מצוה אתכם היום, לאהבה את ד' אלקיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם", שנאמר בלשון רבים, ומדבר על כל המצוות, רומז שצריך למסור את הנפש על כל המצוות, כאשר רוצים להעביר יהודי על המצוות בפרהסיא. ולכן לא נאמר בו: "בכל מאדכם", מפני שלמסור את כל ממונו כדי לא לעבור על המצוות צריך גם בצינעא, ולא רק בפרהסיא. ועיין עוד בסמוך.

ג. הסבר ה"מעשה רקח"

הסבר דומה במקצת להסבר "בית הלוי" כתב בספר "מעשה רקח" על התורה⁷: "רבים מקשים על מה שבפרשה ראשונה שבקריאת שמע כתיב: 'בכל מאדך', ובפרשה שניה לא כתיב: 'ובכל מאדכם'.

⁷ לר' קלונימוס חיים קאדאנאוו, וילנא תרס"ב.

ונראה לי לתרץ כך, שהוא ידוע שעל שלש העבירות החמורות, דהיינו עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים - יהרג ואל יעבור, ועל שאר עבירות - יעבור ואל יהרג. ודוקא אם האנס מכוון להנאתו, ולא להעבירו על דתו. למשל שאם יאמר לו האנס: 'הדלק לי את הנר בשבת', ורואים אנו שהוא צריך לאורה, אז אינו מחוייב ליהרג, אלא צריך לעשות העבירה. אבל אם האנס אין צריך לאור, כי אם להעבירו על דתו, איתא בגמרא: 'אפילו על ערקתא דמסאני יהרג ואל יעבור'. ונקוט כלל זה בידך: אם האנס יאמר: 'עבור עבירה, ואם לאו - תיהרג', צריך לראות אם האנס נתכוון להעבירו על הדת - צריך ליהרג, ואם הוא להנאתו - אז אינו מחוייב למסור נפשו, כמשל הנאמר למעלה לענין שבת.

ואפילו אם האנס מתכוון להנאתו, שאינו צריך למסור עצמו למיתה, אף על פי כן אם אומר לו האנס: 'אם לא תדליק לי את הנר - תתן לי ממון הרבה', ואפילו אם יאמר לו שיתן לו כל העשירות שלו וישאר עני ואביון, מחוייב ליתן לו כל מה שיש לו ולא לחלל את השבת... ובזה יש לישב נמי מה שכתוב ברישא: 'ובכל נפשך', והדר: 'בכל מאדך', ומהראוי שיכתוב ברישא: 'בכל מאדך', והדר: 'ובכל נפשך', והיה בדרך 'לא זו אף זו!' אבל לפי דרכנו אתי שפיר, שבתחילה הזהיר הכתוב שצריך ליתן נפשו, ואם הוא במקום שאינו צריך ליתן את הנפש, אזי על כל פנים מחוייב אתה ליתן את 'כל מאדך', דהיינו כל הממון שלך ולא לעבור העבירה.

והשתא אתי שפיר הכל, שפרשה ראשונה נאמרה בלשון יחיד, וביחיד אפשר שיתגלגל הדבר שיאמר לו האנס שיעבור עבירה, ולא נתכוון כי אם להנאתו, כמו להדליק את הנר בשבת והאנס צריך לאורה, ולא נתכוון להעבירו על הדת, אזי הנפש אינו מחוייב ליתן, אבל צריך לוותר על זה כל ממונו. אבל פרשה שניה, שהיא מדברת בלשון רבים, ועל רבים אי אפשר לגזור עליהם לעבור עבירות ולא יהיה כוונתם להעבירם על דתם כי אם להנאתם, אלא מסתמא אם גוזרים על הציבור, חלילה, לעבור עבירות, מסתמא מכוונים להעבירם על דתם, ועל זה צריך מסירות נפש, ולכך לא כתיב: 'בכל מאדכם' בפרשה שניה, שמדברת לרבים, ולרבים לא שייך אזהרה ד'כל מאדכם' כדפרישנא."

יש להעיר על סוף דבריו שהוא הסביר שפרשה שניה, שנאמרה בלשון רבים, כוונתה לציבור. וזה אינו הכרחי, אלא אפשר שהכוונה לרבים שאינם כלל הציבור. ובהם אפשר שאנס יגזור על רבים לחלל שבת להנאתו, ולא כדי להעביר על דת, כמו למשל לבנות לו בית במהירות האפשרית, וכדומה.

חלק ד: צריך למסור את כל ממונו רק ביחס ליחוד ד', אבל לא על מצוות אחרות

בחלק זה יובאו שלושה הסברים על השאלה הראשונה, שאינם בנויים על דברי רש"י: "אזהרה ליחיד, אזהרה לציבור".

א. הסבר היעב"ץ

הסבר בכיוון אחר לחלוטין, שבנוי על דברי רש"י על המלים "ולעבדו בכל לבבכם" - "עבודה שהיא בלב, וזו היא תפילה" (שמקורו בתענית ב ע"א ובספרי), כתב היעב"ץ בפירושו לסידור "בית יעקב" בפרשת "והיה אם שמע" (דף סג ע"א במהדורת "פאר התורה" ירושלים תשל"ג): "ובכל נפשכם - הלא כבר הזהיר: 'בכל לבבך ובכל נפשך'! אלא אזהרה ליחיד, אזהרה לציבור. ולי נראה שנאמרה פרשה זו בלשון רבים, לרמוז על תפילת הציבור החביבה, שכל עיקר הכתוב על התפילה בא להזכיר, כמו שדרשו: 'ולעבדו בכל לבבכם' - איזו היא עבודה שהיא בלב? הוי אומר זו תפלה".

וזהו גם כן הטעם לדעתי שלא הזכיר כאן: 'בכל מאדכם'. לפי שאין צריך למסור נפשו להריגה, או כל ממונו לאיבוד, בעבור שמירת התפילה, כמו על קידוש השם ויחודו, שמצווה כל אדם מישראל ליהרג ולא יעבור. מה שאין כן תפילה דרבנן, כמפורסם בתלמוד (אף על פי שעיקרה מדברי תורה, כמו שלמדו מהפסוק הלז, עיין ספר היד החזקה להרמב"ם והרמב"ן ז"ל), בודאי אינו מחויב ולא רשאי לסכן עצמו על קיומה, לא שנא יחיד לא שנא רבים. ותלמוד ערוך הוא שאם מלך אומות העולם שואל בו יפסיק [ומעשה דההוא חסיד (ברכות לב ע"ב) שאני, דרב גובריה] וכן לעקרב ולנחש מרתיע. הרי זה דבר ברור".

דיון בדברי היעב"ץ

דברי היעב"ץ קשים מאד, שהרי בפרשת "והיה אם שמע" נאמר: "בכל נפשכם", ואם כן משמע לכאורה שכן צריך למסור את נפשו עבור התפילה! ניתן ליישב את דבריו שכוונת המלים "בכל נפשכם" היא בכל כוחות הנפש, אך לא מדובר במסירות הנפש למיתה.

לכאורה ניתן ליישב את דבריו על פי מה שכתב הר"ן בפסחים ובמסכת עבודה זרה בדעת רבי ישמעאל. רבי ישמעאל סובר שאין צריך למסור נפשו להריגה כדי שלא לעבוד עבודה זרה בצינעה. ושאל הר"ן אם כן מדוע כתבה התורה גם "בכל לבבך", גם "בכל נפשך" וגם "בכל מאדך"? הסביר הר"ן שלדעת רבי ישמעאל הפסוק כפשוטו ולא כדרשת חז"ל, הביא ראיה לפירוש זה מהכתוב ביאשיהו המלך

"וכמוהו לא היה מלך אשר שב אל בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאדו" (מלכים ב כג, כה). כך שניתן מכאן להביא ראיה ליעב"ץ.

אבל באמת לפיו קשה, שכן המלים "בכל נפשך" הכתובות בפרשה ראשונה מתפרשות כמדרש, ואילו המלים "ובכל נפשכם" הכתובות בפרשה שניה מתפרשות כפשט!

אולי ניתן ליישב שרק בפרשת שמע, שכתוב גם "בכל מאדך" הכוונה במלים "בכל נפשך" היא שצריך למסור את הנפש למיתה, אבל בפרשה השניה, שלא נאמר "בכל מאדכם", מתפרשות המלים "בכל נפשכם" בכל כוחות הנפש, ולא במסירות הנפש למיתה⁸.

ב. הסבר נוסף של "נפש החיים"

הסבר דומה במקצת להסבר היעב"ץ כתב ר' חיים מוולוז'ין בספרו "נפש החיים" (שער ב פרק א): "ולחכי... לא כתיב 'ובכל מאדכם' בפרשה זו, כמו בפרשה ראשונה, דכתיב בה נמי 'ובכל מאדך', כי פרשה ראשונה מיירי מענין מצות האהבה לחוד, שייך לומר שתהיה האהבה גם בכל מאד, זה הממון, כמו שאמרו רבותינו ז"ל (ברכות סא ע"ב): 'אם יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו לכך נאמר 'ובכל מאדך'. אבל בפרשה זו, דכתיב בה נמי עבודה - היא תפילה, לא שייך עליה כל כך 'ובכל מאד'".

יש להעיר על דבריו שאנשים רבים מוותרים על ממון רב כדי להתפלל תפילת מנחה באמצע עבודתם בכל יום, ואם כן לכאורה שייך "ובכל מאד" לגבי תפילה! יש ליישב שאין זה נחשב "בכל מאד", כיון שמהמלים "בכל מאדך" למדו חז"ל: "בכל ממונך", ואילו וויתור על רווח מסוים אינו נקרא: "בכל ממונך". עוד אפשר לומר שאין זה נחשב "בכל מאד", כי הוא רק מוותר על מניעת רווח, ולא מוסר כסף שכבר יש לו.

ג. הסבר ה"תורה תמימה"

הסבר אחר כתב ה"תורה תמימה" (דברים ו, ה אות כד). הוא הביא את דרשת הגמרא "תניא ר' אליעזר אומר: אם נאמר 'בכל נפשך' למה נאמר 'בכל מאדך'? ואם נאמר 'בכל מאדך' למה נאמר 'בכל נפשך'? אלא אם יש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו לכך נאמר 'בכל נפשך', ואם יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו לכך נאמר 'בכל מאדך'", וכתב על כך: "יוצא מזה דיש מקום שמצוה למסור נפשו, וזה

⁸ מכל מקום יש רווח מסוים לפי היעב"ץ, ולפיו המחלוקת בין רבנן לרבי ישמעאל מצומצמת יותר מאשר לפי הפירוש הפשוט, שכן לפיו המחלוקת היא רק בפרשה הראשונה, אך אין ביניהם מחלוקת בפרשה השניה.

הוא כגון שאונסין אותו לעבור על עבודת כוכבים או עריות ושפיכות דמים⁹, וכנגד זה צריך להתנהג באונס ממון, דבמקום שצריך למסור נפשו צריך למסור כל ממונו דהוי במקום מסירות הנפש¹⁰.

לפי ה"תורה תמימה" חיוב מסירות הממון נוהג רק במקום שבו יש חיוב מסירות נפש, דהיינו רק בשלש העבירות החמורות, ולא כפי שכתב "בית הלוי" שחיוב מסירות הממון נוהג בכל הלאוים!

הוסיף ה"תורה תמימה" וכתב: "ובאמת שעל פי חידוש זה, שפיזור כל ממונו הוא רק בענינים אלה שצריך למסור נפש, יתישב דיוק נכון מה שבפרשה זו כתיב: 'בכל מאדך', דהיינו בכל ממונד, ולקמן בפרשת 'והיה אם שמע' כתיב רק: 'בכל לבבכם ובכל נפשכם', ולא כתיב: 'ובכל מאדכם'. וכמדומה שהעירו בזה המפרשים, ונדחקו בזה. ולפי מה שכתבתי הענין פשוט וברור, דאחרי דפרשה זו שלפנינו איירי בקבלת עול מלכות שמים, והוא במצות איסור עבודת כוכבים, לכן כתיב: 'בכל מאדך', כיון שעבור מצוה זו מחויב למסור כל ממונו, כמבאר. מה שאין כן פרשת 'והיה אם שמע' איירי בקבלת עול מצוות בכלל, לכן לא כתיב שם: 'בכל מאדכם', כיון דבאמת אין צריך לפזר כל ממונו בשביל מצוה שאינה משלש מצוות החמורות [אם לא במקום שעובד כוכבים מכוון להעביר על דת ובפרהסיא, דדמי לעבודת כוכבים]. ומה שכתוב שם: 'ובכל נפשכם' אין הכוונה מסירות נפש ממש, אלא בכל כוונת הלב והנפש. והנה עם כל זה לדינא עדיין צריך עיון¹¹.

לפי ה"תורה תמימה" לא כתוב בפרשה השניה "בכל מאדכם" ללמדנו שאין צריך למסור כל ממונו כדי שלא לעבור עבירה, בניגוד גמור לדברי "בית הלוי" וה"מעשה רקח" הנזכרים לעיל. ה"תורה תמימה" גם למד מכח הדיוק מהגמרא הנזכרת שאכן אין צריך למסור את כל ממונו על כל המצוות, אלא רק על עבודה זרה! יש להוסיף שדברי "בית הלוי" מקורם בדברי ה"שולחן ערוך" כפי שהוא ציין, ואם כן ה"תורה תמימה" חולק על דברי ה"שולחן ערוך"¹²!

⁹ יש להעיר שמסירות נפש שלא לעבור על גילוי עריות ושפיכות דמים נלמדו ממקורות אחרים - מסברא ומהיקש, ולא מהפסוק "בכל נפשך".

¹⁰ אכן ה"תורה תמימה" הרגיש בחידוש שבדבריו, וכתב: "ויש לדון במה שכתב הרמ"א באורח חיים סימן תרנ"ו בשם הראשונים (ראב"ד ורשב"א ב"ק ט ע"ב, ור"ן בפרק 'לולב הגזול'), דכדי שלא לעבור על לא תעשה צריך ליתן כל ממונו, וסתם הדברים ולא חילק בין עבירות עבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים לשאר עבירות, כמו באונס הנפש. כי הלא לפי המתבאר מדרשה זו שוה אונס מכל הממון לאונס הנפש, ואם כן צריך להיות שכל הפרטים הנוהגים באונס הנפש ינהגו באונס כל ממונו של אדם. וגם מצינו בכמה מקומות שממונו של אדם (כלומר: כל ממונו) הוא חיותו, וכמו שאמרו במכילתא סוף פרשת בשלח על הפסוק 'להמית אתי ואת בני ואת מקני בצמא' (יז, ג): 'השוו בהמתן לגופן, מכאן אמרו: בהמתו של אדם היא חיותו'. ועיין ב'מגן אברהם' סימן רמ"ח ס"ק ט"ז שאם חושש שיקחו לסטים בהמתו או ממונו ולא יהיה לו במה להחיות עצמו - הוי כמו פיקוח נפשות, שדוחה את השבת. ואם כן איך סתמו הפוסקים דלעבור על לא תעשה צריך ליתן כל ממונו?".

יש להעיר שה"תורה תמימה" נדחק לפרש את המלים "ובכל נפשכם" הכתובות בפרשה שניה לא כמו שהסבירו חז"ל את המלים "בכל נפשך" הכתובות בפרשה ראשונה! עיין מה שהתבאר לעיל (ח"ד פ"א) בשיטת היעב"ץ.

סיכום

על השאלה מדוע לא נאמר בפרשה שניה של קריאת שמע "בכל מאדכם" נאמרו תשעה הסברים, שחולקו לארבע קבוצות:

- א. רק אצל יחידים שייך שממונם יהיה חביב מנפשם, אבל רוב בני האדם נפשם חביב מממונם.
- ב. רק אצל יחידים שייך שיעבדו את ד' גם בכל ממונם ולא רק בכל נפשם, אבל רוב בני האדם אינם יכולים לותר על ממונם.
- ג. רק ביחיד שייך שאדם יתחייב למסור רק את ממונו ולא את נפשו, אבל בציבור לא שייך שיתחייב למסור את ממונו, כיון שיש בכך גם מסירות נפש.
- ד. רק ביחס ליחוד ד' נאמר שצריך למסור גם את ממונו, אבל לא על שאר המצוות.

יש לציין שמה שכתב ה"תורה תמימה", אף על פי שהוא בניגוד לדברי הראשונים והרמ"א, כבר נכתב על ידי הקדמונים, וכך כתב מהר"י וייל בתשובותיו סימן קנ"ז: "ומה שכתבת אם חייב אדם להוציא ממון על זה [=על מצות 'הוכח תוכיח את עמיתך'], נראה דאינו חייב. וראיה [מדאמרינן בפרק 'בן סורר' דילפינן מ'לא תעמוד על דם רעך' דחייב להציל חבירו, ומקשה תלמודא: האי מהכא נפקא? מהתם נפקא: אבידת גופו מנין? תלמוד לומר: 'והשבותו לו! ומשני: אי מהתם הוה אמינא הני מילי בנפשיה, אבל למיטרח ואגורי, לא. קא משמע לן. אלמא אי ליכא קרא יתירא לא הוה אמרינן שמחוייב להוציא ממון אפילו להציל נפש חבירו, וכל שכן הכא גבי עשה ד'תוכיח' דאין חייב להוציא ממון. ועוד] מדאיצטריך קרא לכתוב: 'בכל מאדך' - שחייב אדם למסור כל ממונו בשביל קידוש השם, ואם היה חייב להוציא ממון להציל חברו מן העבירה, אם כן כל שכן עצמו, ואם כן מאי איצטריך 'בכל מאדך'? ודוחק לומר דהתם איירי דחייב למסור כל ממונו, אבל הכא גבי עשה ד'תוכיח' אינו חייב למסור כל ממונו, רק מקצת, דאם כן מה שיעור יש בדבר? דבשלמא גבי הכאה עד שיכנו כל דהו אין צריך להוכיחו יותר". והסביר הגר"א (יו"ד קנו ס"ק ה) שלפי מהר"י וייל אכן אין צריך למסור ממונו על מצוות לא תעשה, אלא רק בשלש עבירות חמורות!

עיין בספר "מרחשת" (ח"א סימן מג סעיף יג) שהתקשה גם כן בקושיה ה"תורה תמימה" וכתב: "והיא קושיא עצומה, לא מצאתי מי שנתעורר בזה, וכאשר הבאתי הקושיא לפני ידידנו, הגאון ר' חיים עוזר שליט"א, חיפש ומצא שעמד בזה הגאון בעל 'ערוך לנר' על סנהדרין (עד ע"א ד"ה 'לכך נאמר בכל מאדך') ונשאר בקושיא". ואחר כך כתב (בסעיף יד): "שוב מצאתי בביאור הגר"א ביורה דעה (סימן קנו ס"ק ה) שהביא בשם תשובות מהר"י וייל שהוכיח שאינו מחויב להוציא כל ממונו גם על עבירת לא תעשה, מדכתבה התורה 'בכל מאדך' בעבודה זרה. שמחתי למצוא שכבר הרגיש בזה חד מן קמאי". ועיין עוד בב"ח או"ח סימן תרנ"ו וב"ספר החיים" שם (למהר"ש קלוגר), ובספר "שדי חמד" (ח"ט קונטרס "דברי חכמים" סימן לט), ובספר "קובץ שעורים" (פסחים כה ע"א אות קה) וב"אוצר מפרשי התלמוד" בבא קמא (ט ע"ב ציון 35).